

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Historiolitteraria 18 (2018)

ISSN 2081-1853

Maria Stachoń

ORCID 0000-0001-8304-7231

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

O relacji *literatura – religia* w perspektywie postsekularnej

Literatura a religia – wyzwania postsekularności, red. T. Garbol,

Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2017

O związkach literatury i religii powstało już wiele syntetycznych prac. Wiodącą rolę w badaniu oraz opisywaniu rzeczonożo zagadnienia odgrywa Ośrodek Badań nad Literaturą Religijną mieszczący się w strukturze Wydziału Nauk Humanistycznych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Kolejną publikacją wydaną przez wspomniany ośrodek jest monografia *Literatura a religia – wyzwania postsekularności*, będąca pokłosiem konferencji o tożsamym tytule, a zarazem kolejnym tomem z serii *Z witrażem*. Ta interdyscyplinarna publikacja stanowi rzetelne opracowanie tematu na wielu płaszczyznach, bowiem odnaleźć w niej można refleksje dotyczące myśli postsekularnej, ujęte z rozmaitych perspektyw (m.in. filozoficznej oraz socjologicznej). W skład książki wchodzi również rozprawy poświęcone odczytaniom konkretnych tekstów literackich.

Studium redaktora tomu, Tomasza Garbola, pełni rolę wprowadzenia w tematykę, której poświęcona została publikacja. W artykule *Bogowie stali się chorobami?* badacz zaznacza, iż człowiek z natury jest istotą religijną, a w zupełnie scjentystycznym podejściu do nauki, które nie uwzględnia relacji między rozumem a wiarą, religia „manifestuje się w deficytach i traumach” (s. 7). Twierdzenie to argumentuje, odwołując się do wydarzeń z najnowszej historii. Następnie Garbol zestawia ze sobą dwa podejścia do tradycji ukazane w różnych tekstach literackich. Przywołuje utwory, w których bohaterowie przyjmują postawę sanacyjną wobec tradycyjnych religii. Czynnikiem duchowego przebudzenia postaci stają się ich osobiste doświadczenia, a wiara ma charakter kompensacyjny. Z drugiej zaś strony osadza postawę, której istotą jest przesunięcie centrum uwagi z Boga na rzeczywisty świat, ze swoim „sekularnym blaskiem”. Redaktor tomu dokonuje oglądu sytuacji badacza, aplikującego założenia myśli postsekularnej do rozważań nad relacją *literatura – religia*. Zaznacza, iż z perspektywy postsekularnej tradycja, również religijna, ulega reinterpretacji. Tezę tę rozwija Garbol w oparciu o relacje religii z literaturą – czy szerzej – kulturą. Pochyla się również nad zagadnieniami metodologicznymi, zwraca

bowiem uwagę na podobieństwo krytyki postsekularnej do tradycyjnych badań nad korelacją literatury i religii oraz werbalizuje zagrożenia wynikające z pokusy czynienia z własnej świadomości kulturowej czy religijnej nadrzędnego kontekstu interpretacyjnego.

Doświadczenia mistyczne: typologia i fundament egzystencjalny to studium Stanisława Judyckiego z Uniwersytetu Gdańskiego. Badacz wskazuje na dwie możliwe drogi zdobycia wiedzy o Bogu przez każdego człowieka (1) za pomocą rozumu i (2) za pomocą doświadczenia. To ostatnie jest dla Judyckiego głównym przedmiotem zainteresowania. Badacz podejmuje bowiem rozważania nad bezpośrednim doświadczeniem obecności Boga. Przywołuje i dokładnie eksplikuje czytelnikowi dzieje, a także typologie doświadczenia mistycznego. Określa ponadto rolę Williama Jamesa w rozumieniu tej kategorii teologicznej. W swoich rozważaniach Judycki nawiązuje m.in. do Heideggera i jego „przeżycia trwogi”, do buntu Alberta Camusa w kontekście „doświadczenia pustki horyzontu świata”, czy do św. Augustyna i jego *Wyznań* – w kontekście „samotności wewnętrznej”, której wykładniki badacz dokładnie omawia. Filozoficzne konkluzje tworzy w nawiązaniu do realnego miejsca i sytuacji człowieka w świecie.

Na czym polega kryptoteologia literatury i o efektach jej eksplorowania, pisze Agata Bielik-Robson. W rozprawie *Literackie kryptoteologie nowoczesności, czyli o pierwszeństwie świata* badaczka zarysowuje związek między dwoma aforyzmami – autorstwa Angelusa Silesiusa o róży oraz Paula Celana o Bogu obecnym w każdym wierszu. Pierwszy z tych epigramów staje się przedmiotem dość rozbudowanej analizy, drugi zaś służy jako kontekst. Celem, który badaczka sobie stawia, jest zbudowanie pomostu między aforyzmami i ich twórcami, albowiem w istocie przywołane teksty traktują o tym samym, czyli „o ukrytym Bogu nowożytnego świata, który usuwa się w cień, by pozwolić stworzeniu zaistnieć i stanąć w pełnym świetle własnej chwały” (s. 45–46). Kryptoteologiczne odczytanie zakłada bowiem, iż Bóg winien przyćmić swój blask, przy którym nikt nie widzi szczegółów, gdyż w nowoczesności to przedmiotom stworzenia przysługiwają radość i satysfakcja, do tej pory należąca się wyłącznie Bogu. Autorka *Innej nowoczesności* dużo miejsca poświęca roli światła w literaturze kryptoteologicznej, po czym wskazuje na przesunięcie akcentu ze starej, tradycyjnej teologii literatury na kryptoteologię. Określa też różnicę pomiędzy sekularyzacją literatury a kryptoteologią, która jest wedle badaczki „delikatniejszą” wersją tej pierwszej. Nie polega bowiem na usunięciu kontekstu religijnego, lecz na subtelnym przesunięciu uwagi z Boga stwarzającego świat na świat stworzony przez Boga.

Dokładnej eksplikacji myśli postsekularnej dokonuje w swoim szkicu *Postsekularność nowoczesna, nowoczesność postsekularna* Michał Warchał. Określa on wymiary tego zjawiska oraz jego miejsce w kulturze Zachodu. Myśl postsekularną badacz rozpatruje w kontekście teologii, filozofii, socjologii, literaturoznawstwa, ale również „filozofii życia” społeczeństwa. W swoich rozważaniach przytacza m.in. badania Jamesa Beckforda związane np. z postsekularnymi tendencjami w literaturoznawstwie. Określa też swoje spostrzeżenia wynikające z rewizji ustaleń

wspomnianego socjologa, który to w formowaniu swych opinii częstokroć pomija nawiązania o charakterze niesocjologicznym. Krakowski badacz swe refleksje o „spełnionej sekularyzacji” przenosi na grunt nie tylko naukowy, ale i społeczny. Porusza też problem fundamentalizmu religijnego; wskazuje na istotę opisu społeczeństwa postsekularnego oraz dokonuje diagnozy czyhających zagrożeń, których te ostatnie doświadczają. Warchała nawiązuje do tradycji myśli postsekularnej i osadza jej początki tuż po przełomie oświeceniowym. Píše o paradoksie niemieckiego i brytyjskiego romantyzmu, który polega na „manifestowaniu” przez twórców sprzecznych postaw: chrześcijańskiej i postchrześcijańskiej. Autorzy ci, jeśli przyjąć prosty podział – opozycję wiary i niewiary, religii i sekularyzmu – „musieliby znaleźć się jednocześnie po obu stronach” (s. 78). W swoich rozważaniach badacz nie pomija ponadto postsekularyzmu przełomu XIX i XX wieku, którego centrum stanowiła „nauka społeczna”, a jej podstawą była myśl wysokiej klasy socjologa – Maxa Webera – charakteryzująca się pesymizmem i ambiwalentną oceną nowoczesności. Badacz klarownie opisuje konstelacje modernistycznej postsekularności. Wskazuje również na nową perspektywę badań, z zastosowaniem niewykorzystywanego dotąd paradygmatu rozważań nad wzajemnymi odniesieniami zjawisk religijnych i sekularyzmu.

Świadomość silnego zakorzenienia problematyki religijno-teologicznej w osnowie myśli ponowoczesnej zaznacza w swoim studium *Religijność postmetafizyczna – między ikonoklazmem a ikonofilią* antropolog literatury – Andrzej Zawadzki. Przywołuje on prace najistotniejszych myślicieli ponowoczesnych traktujące o spojrzeniach i konstatacjach na temat ikonoklazmu oraz ikonofilii. Zawadzki zwraca uwagę na zjawisko współczesnego zwrotu religijnego, którego „«panorama» jest bardzo szeroka i obejmuje właściwie większość najważniejszych dwudziestowiecznych tradycji myślowych”, pośród których wymienia: fenomenologię, hermeneutykę, dekonstrukcję, psychoanalizę, feminizm a także rozmaite odmiany myśli krytycznej. Jasno zaznacza przyjętą w szkicu perspektywę rozważań, dla której ogromne znaczenie ma myśl o ponowoczesnej religijności jako wyrastającej z onto-teologicznego charakteru krytyki zachodniej metafizyki. Badacz odwołuje się m.in. do myśli Heideggera, Derridy czy Levinasa. Określa obszary, na które wpływa wzmożone zainteresowanie religią, a są nimi: kultura oraz podstawowe kategorie opisu literatury (obraz, interpretacja, narracja). Píše również o konsekwencjach, jakie dla literatury niesie za sobą zwrot religijny. Skupiając się na motywie inkarnacji, zwraca uwagę na różnorodne traktowanie idei wcielenia przez znanych myślicieli. Dokonuje też eksplikacji dwóch teologicznych spojrzeń na język, znak, sens oraz pisanie. Zaznacza, że zarówno dla ikonoklazmu, jak i dla ikonofilii istotny jest moment etyczny, który dla ikonoklazmu przejawia się w postaci odpowiedzialności (w rozumieniu od-powiadania), dla ikonofilii zaś w postaci troski o zachowanie jakości przekazów pochodzących od innych.

Nad myśleniem religijnym Charlesa Taylora pochyla się Łukasz Tischner. W swoim studium *Myślenie religijne Charlesa Taylora* historyk literatury, tłumacz i publicysta odpowiada na pytanie, czym wedle Taylora jest postsekularność. Badacz

zwraca uwagę na dość powszechnie popełniany błąd, polegający na przedstawianiu Taylora jako rzecznika postsekularności. Choć sam filozof nie utożsamia się w pełni z narzuconą mu etykietą, to są powody, dla których właśnie tę postać, w kontekście rzeczonego nurtu, warto jednak przywołać. Tischner wskazuje na obszary refleksji kanadyjskiego filozofa, które można uznać za przejawy myślenia religijnego. Omawia je, poruszając się wokół tematów-haseł: *język i epifania, agape/karuna; kenozo/anatta*, stanowią one bowiem szkielet myślenia Taylora o religii. Badacz syntetycznie opisuje również kwestię dialogu myśli Taylora z poprzednikami. Odwołuje się do kontekstów (np.: Levinasa i jego filozofii spotkania oraz Maurice'a Blondela i jego filozofię działania), które skłoniły go do refleksji nad myśleniem o Taylorze w zarysowanych ramach.

Kolejnym artykułem omawianego tomu jest opracowanie Macieja Nowaka, dotyczące ponownego odczytania *Pamiętnika* Stanisława Brzozowskiego. Literaturoznawca, wskazując na krętą drogę recepcji utworów pisarza, określa powody wtórnego zainteresowania, nie tylko znawców literatury, rzeczoną twórcą. Jedną z ważniejszych przyczyn, pośród wielu pobocznych, jest stosunek Brzozowskiego do religii, czy konkretniej – do katolicyzmu, a także do problemu nawrócenia. Badacz swoje spostrzeżenia popiera cytatami, zaczerpniętymi z korespondencji Brzozowskiego, traktującymi o miejscu religii (jej afirmacji oraz podejścia tegoż twórcy do dzielenia się swoją wiarą) w refleksji autora *Idei*. W tekście pojawia się problem genezy *Pamiętnika*, wątku religijnego w diariuszowskich próbach nastoletniego Brzozowskiego oraz roli, jaką pełniło wyrażanie siebie w jego dziennikach. Nowak zwraca uwagę na zgodne opinie zróżnicowanych ideowo badaczy twórczości Brzozowskiego na temat etapów ewolucji jego poglądów związanych z wiarą, zaś swoje, niejednokrotnie mocno krytyczne uwagi co do konstatacji przywołanych znawców, popiera konkretnymi argumentami. Badacz zarysowuje perspektywę nowego odczytania diariusza Brzozowskiego, zaznacza jednak, iż religijny aspekt *Pamiętników* można rozpatrywać na kilku płaszczyznach.

Edward Fiała w artykule *Od dekonstrukcji idoli do absolutu indywidualności w twórczości Gombrowicza* dokonuje rewizji obszaru idolatrycznego w twórczości pisarza. Spektrum to pojawiało się już u początków literackich ekspresji Gombrowicza. Na podstawie fragmentów *Ferdydurke* Fiała definiuje pojęcie idola oraz określa zagrożenia, które związane są z przyrostem jego mocy. Zniwalający bowiem idol powoduje osłabienie indywidualności człowieka, choć dzieje się to „na własne życzenie” podmiotu – „czyż bowiem «nowoczesna pensjonarka» nie oddała się sama idolowi nowoczesności, a Miętus sam nie wybrał prostego chłopca z ludu jako przedmiotu swego uwielbienia?” (s. 175). Celem lubelskiego badacza jest „próba rekonstrukcji poetyki antropologicznej pisarza, który zdobywa coraz to nowe obszary wolności dla własnej indywidualności, będącej jego osobistym absolutem aksjologicznym” (s. 175). „Walkę” Gombrowicza z idolami Fiała rozpatruje zaś zarówno w optyce nieświadomości Fromma, jak i psychologii analitycznej Junga. Literaturoznawca buduje swoje ustalenia na podstawie poczynań bohaterów

utworów Gombrowicza, a dalsze rozważania osnuwa wokół m.in. takich pojęć jak: personolatria, racjolatria, ontologizacja idola.

Sztuczne oddychanie Stanisława Barańczaka Piotr Bogalecki (*Czarne godziny. „Sztuczne oddychanie” Stanisława Barańczaka jako poemat postsekularny*) odczytuje w perspektywie postsekularnej. Celem jego rozbudowanego szkicu jest udowodnienie, iż „reanimacja ducha” u twórcy nie rozpoczęła się w czasie emigracji, lecz dostrzec ją można już w jego twórczości poetyckiej z lat siedemdziesiątych. Badacz przytacza dotychczasowe odczytania utworu, które interpretują tekst jako polityczny czy satyryczny. Bogalecki, komentując przyczyny autokrytyki poety (w kontekście *Sztucznego oddychania*), dostrzega przenikające cały utwór „zmagania z czasem, śmiercią i Bogiem” (s. 196). Strukturę poematu uznaje za liturgiczną, a sama zaś *Liturgia Godzin* w swej formie zdaje się być, wedle Bogaleckiego, odpowiednim kontekstem interpretacyjnym ze względu m.in. na podobieństwa w strukturze wyżej wymienionych utworów (np. hymny, psalmy: piosenki, lekcje). W poemacie dostrzec również można znamiona rachunku sumienia oraz nawiązania do Męki Chrystusa. Badacz określa też rolę, jaką zaproponowane przez niego odczytanie może pełnić wobec zarówno Barańczaka „nie odnajdującego się ani w Partii, ani w Kościele” (s. 214), jak i każdego z nas – czytelnika. Odnosi się do monografii *Ocalony w gmachu wiersza. O poezji Stanisława Barańczaka* Jerzego Kandziory i polemizuje z zawartymi w jego tekście twierdzeniami. Zaznacza prekursorską rolę *Sztucznego oddychania* w kontekście postsekularnych epizodów polskiej liryki.

W zamykającym tom artykule *Lapsus individuations* Tomasz Garbol podejmuje tematykę indywidualności – wskazuje na możliwość postrzegania tego zagadnienia z perspektywy wiary oraz władzy. W swym studium wskazuje na fakt zmiany paradygmatu społecznej recepcji i funkcji indywidualności na przestrzeni wieków. Swoje refleksje snuje w oparciu o myśli filozoficzne i socjologiczne. Garbol pochyła się również nad kwestią przystawalności kryterium dojrzałości do wartościowania utworów. Swoje spostrzeżenia badacz popiera przykładami z literatury. Przytacza m.in. twórczość Marcina Świetlickiego czy Marty Podgórnika. Podejmuje również problematykę ludzkiego szczęścia oraz kondycji duchowej współczesnego człowieka; nawiązuje do fenomenu „Geniusza”. Odnosi się do dojrzałości chrześcijańskiej polegającej na dążności do zbawienia duszy. Badacz dokonuje swoistego rodzaju diagnozy kondycji zsekularyzowanych kulturowo społeczeństw. Swe rozważania osnuwa wokół podmiotu, antytez jednostki i zbiorowości w kontekście doświadczenia Zagłady. Jak bowiem konstatuje, to ostatnie stało się „źródłowe dla myśli reinterpretującej rolę religii w kulturze” (s. 256).

Tom *Literatura a religia – wyzwania postsekularności* otwiera nową perspektywę rozważań nad *sacrum* (nie tylko) w literaturze. Stanowi cenne źródło wiedzy, bowiem jego twórcy, w swych niejednokrotnie erudycyjnych rozprawach, osadzają analizowane zagadnienia w wielu kontekstach (historycznych, biograficznych, socjologicznych, filozoficznych, teologicznych, literackich itp.). Publikacja jest niejako przeglądem rozmaitych stanowisk, co jest jej ogromną wartością, albowiem autorzy rozpraw, jak zaznacza Garbol, częstokroć różnią się w ocenie „badawczej

operatywności perspektywy postsekularnej na terenie literaturoznawstwa” (s. 15). Staje się to punktem wyjścia do rozważań nad nieokreślonym jeszcze miejscem i ewentualną rolą rzeczonoj myśli w badaniach nad literaturą czy kulturą. Opracowanie to może stać się inspiracją nie tylko dla badaczy literatury religijnej, ale i dla wszystkich, którzy zainteresowani są nowoczesnymi perspektywami badawczymi oraz trendami w obszarze nauk humanistycznych.